

ژوئرنل علمی باستان‌شناسی ایران

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 13, No. 39, Winter 2024

A New Interpretation of the Use of the Bandian Dargaz Complex Based on a Revision of the Function of the Architectural Space D: An Rxample of Family Fire Temples in the Sassanid Period

Mohammad Mortezaei¹, Alireza Zabanavar²,
Solmaz Ahmadzadeh Khosrowshahi³

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2023.27196.2537>

Received: 2022/12/05; Accepted: 2023/06/16

Type of Article: Research

Pp: 119-142

Abstract

Sassanid dynasty mainly known as a religious government that tried to develop Zoroastrianism through Iran. Religious structures are among the most outlined archaeological evidence, generally known as “Chahar Taqi”. Despite of vast studies about Sassanid religious architecture, during recent half century, there are ambiguities about excavated Sassanid religious sites, including religious function, and relation to the three sacred fires. The site A of Bandian Dargaz, was excavated during late 20th century, is one of the most important Sassanid sites at northeastern Iran, for architectural spaces and modeling. It was suggested as a Bahram V’s sanctuary. Later, the suggestion changed to a lord house or a burial complex. The authors attempt to present better understanding of the architectural identity and function of site A, considering comparing the D architectural space of Bandian, known as fire temple, to similar architectures and adaption to Zoroastrian rites. The most significant question is the function of Architecture D of Bandian Site A, in relation to the triad sacred fires, and any relevant application. Consequently, what was the function of Bandian Site A, considering the function of Architecture D? Methodologically, present paper follows descriptive-analytical method, while it has a fundamental nature. The data collected in a bibliographic and field work, which compare the sites in filed, use disseminated reports, and adaptation architectural spaces to Zoroastrian rites. Comparison of “T” form platform of Space D to the features of Space B of Takht-i-Suleiman, and internal features of the modern Zoroastrian Yazisngāh, architectural limitation for keeping fire except Ātaš Dādgāh, and finally conditions relevant to the Zoroastrian Yazisngāh can indicate Space D of Bandian as Yazisngāh, whereas the fire was the third sacred Ātaš Dādgāh. Present paper is significant for a new presentation of the identity of Bandian Dargaz complex, and revelation of a Sassanid family Fire Temple.

Keywords: Bandian Dargaz, Sassanid Period, Ātaš Dādgāh, Fire Temple, Zoroastrianism.

1. Associate Professor, Institute of Archeology, Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran.

2. PhD in Archaeology, Department of History, Faculty of Literature, Humanities and Social Sciences, Islamic Azad University, Science and Research Branch, Tehran, Iran (Corresponding Author).

Email: alirezazabanavar@gmail.com

3. PhD student in Archeology, Department of Archaeology, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

Citations: Mortezaei, M.; Zabanavar, A. & Ahmadzadeh Khosrowshahi, S., (2024). “A New Interpretation of the Use of the Bandian Dargaz Complex Based on a Revision of the Function of the Architectural Space D: An Rxample of Family Fire Temples in the Sassanid Period”. *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 13(39): 119-142. doi: [10.22084/nb.2023.27196.2537](https://doi.org/10.22084/nb.2023.27196.2537)

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_5248.html?lang=en

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the **Creative Commons**.

Introduction

Sassanid dynasty mainly known as a religious government that tried to develop Zoroastrianism through Iran. Religious structures are among the most outlined archaeological evidence, generally known as “ChaharTaqi”. Despite of vast studies about Sassanid religious architecture, during recent half century, there are ambiguities about excavated Sassanid religious sites, including religious function, and relation to the three sacred fires. One of the most important Sassanid religious site that recognized through recent decades is Bandian Dargaz. The site, consisting of three neighboring mounds, is located 2 Km northwest of Dargaz town, mound A has a structure known as the Prayer Hall, whereas the mound B has a structure known as Borj-i-Khamooshi [silence tower] (Heidarpour & Rahbar 2009: 16; Rahbar 2007: 460-466). Historical phase consists of three sub phases, where the architectural complex of Prayer Hall is in the 2nd phase. The excavation area was 21×20 m2, including a hypostyle architecture that has few friezes and cornices and fillets, a cruciform architecture known as fire temple, a rounded space and few halls and chambers, which called as “ossuary” [Oštudan in Persian], “Barashnūmgāh” by the excavator (Rahbar 2004: 8) (fig. 1).

Present paper attempts to revise the identity of Site A of Bandian, considering reading out of Architecture D, while revising function of the same space comparing available features to similar evidences. Considering architecture and inscriptions, Rahbar suggests the architectural complex of Bandian as a fire temple that founded after defeating Hephthalites by Bahram V, functionally as a Daštgerd fire temple (Rahbar 1999: 327-329). Gignoux denies Rahbar’s hypothesis and introduce the Bandian complex as a mansion, where probably belonged to a Marzban, who kept a domestic fire known as “Ātaš Ādarān” (Gignoux 2008: 165). Then, Gignoux suggested function of structures different to whatever the excavator introduced. For example, he differently suggested the ossuaries as storages of grains and food stuffs, whereas introduced the Round Space as an ossuary, not a Barashnūmgāh (Ibid: 166). Another hypothesis about Bandian is Howard-Johnston’s (2008: 126) that suggested the site, alongside with Gignoux, as a “Villa”. Also, Callieri compared Gignoux and Rahbar, then interpreted the function of Site, A, B, and C, while suggested the Round Space of Site A (Architectural Space G), alongside to Gignoux, a ritual complex relevant to the burials of Daštgerd that mentioned in the inscription of the hypostyle hall of the complex, where fire of “Dādghāh” were used (Callieri 2014: 93-98). It should be noted that Sadraei and his colleagues (2019: 171-190)

assigned the paintings of the hypostyle hall to the battle of Bahram V in Kashmahin.

Discussion

The cruciform space, among architectural spaces of Bandian A, is the most important architecture that caused assigning fire temple to the structure, where the excavator calls “Architectural Space D”. The assignment is for the lack of obvious religious features in the other excavated spaces, whereas their probable function is relying on the identity of the cruciform architectural space, however, the inscriptions and engravings of the hypostyle hall indicate a simple structure, not a religious one. Considering lack of appropriate written source about Sassanian rites, the best way of determining identity and function of contemporary archaeological evidence is comparing to similar structures and conforming to later Zoroastrian rites that maintain earlier Sassanid roots. Therefore, one should consider modern religious rites that conform to Sassanian architecture, while finding the most similar structure to the space of Bandian Architecture D.

Relying on differences to the Sassanid ChaharTaqis with general four open entrances and the cruciform plan of this structure, one can compare only few architectures to this structure. Comparing two open entrances of the structure to the other similar architectures, the only comparable architecture to Architecture D of Bandian is Architecture B of Takht-i-Suleiman. There is a square stone plate with two cut stone blocks, a foot of a brazier, in addition to a pond (Von Der Osten and Naumann 2007: 5- 87; Naumann 1961: 37-38; 1977: 50).

Considering present platforms at architecture B of Takht-i-Suleiman and structure D of Bandian, one can compare the features to the platforms in the modern Yazisngāh. The difference is that the Yazisngāh of Takht-i-Suleiman has platforms next to the main ChaharTaqis, the location of praying the Ātaš Bahrām, while, in Bandian, the platforms positioned as the central building and un juxtaposed to higher rank fires (Ādarān or Bahrām). Regarding earlier discussions by Rahbar and Gignoux about Yasna ceremony in D Architectural Space (Rahbar 2010-11: 168; Rahbar 2004: 11; Gignoux 2008: 165), it appears that both indirectly confirmed the architectural space as Yazisngāh, which is for unfamiliarity to Yasna ceremony that is performed only in Yazisngāh and with Ātaš Dādgāh (Boyd & Kotwal 1983: 304, 317); Rahbar wrongly calls the fire, an Ādarān and a local one (Rahbar 2010-11: 168), whereas Gignoux believes in the small size of Space D for reciting Yasna (Gignoux 2008: 165-166).

Conclusion

Comparison of “T” form platform of Space D to the features of Space B of Takht-i-Suleiman, and internal features of the modern Zoroastrian Yazīšnġāh, architectural limitation for keeping fire except Ātaš Dādgāh, and finally conditions relevant to the Zoroastrian Yazīšnġāh can indicate Space D of Bandian as Yazīšnġāh, whereas the fire was the third sacred Ātaš Dādgāh. Historical references to dynastic fire temples in Iranian Zoroastrian families and modern Indian Persians confirm continuation of family fire temples since Sassanid period to modern era. Therefore, considering evidences, one can assign site A of Bandian functionality to family fire temple; however, inscriptions and engravings of Space A confirm that the sanctuary of the Daštgerd belonged to the dynasty of Marzban [margrave]. Finally, considering lack of burials in Space E, and regarding evidences of activities including seals in Space B, one can deny Callieri’s theory that prefers burial for the complex of Bandian.

Acknowledgement

The authors wish thank to the manager and staff of Bandian Dargaz Archaeological Site for allowing us to take various photos from different parts of the complex. The authors would also like to thank the anonymous referees of the PAZHOHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN.

Observation Contribution

The authors contributed equally to this research. The contributions of the first, second and third authors is 33%, 34% and 33%, respectively.

Conflict of Interest

The authors have followed publication ethics and there is no conflict of interest in this article.

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

فصلنامه علمی پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
نشانی پانگام نشریه: <https://nbsh.basu.ac.ir>
شماره ۳۹، دوره سیزدهم، زمستان ۱۴۰۲

تفسیری نو از کاربری مجموعه بنديان درگز براساس بازنگری در کارکرد فضای معماری D: نمونه‌ای از نیایشگاه‌های خانوادگی در دوره ساسانی

محمد مرتضایی^I، علیرضا زبان‌آور^{II}، سولماز احمدزاده خسروشاهی^{III}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2023.27196.2537>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۱۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۲۶

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۱۱۹-۱۴۲

چکیده

محوطه A بنديان درگز به سبب وجود فضاهای معماری و گچ‌بری‌های بی‌نظیر، یکی از مهم‌ترین محوطه‌های ساسانی شمال شرقی ایران است که در دهه ۷۰ ه.ش. مورد کاوش قرار گرفت و به عنوان نیایشگاهی متعلق به «بهرام پنجم» معرفی گردید. در سال‌های بعد این نظریه مورد نقد قرار گرفته و کاربری محوطه بنديان در حد یک خانه اربابی یا مجموعه‌ای مرتبط با تدفین پیشنهاد شد. نگارندگان این نوشتار سعی کرده‌اند تا براساس مقایسه فضای معماری D بنديان که به آتشکده معروف است با فضاهای معماری مشابه و هم‌چنین منطبق سازی با برخی از رسومات آئینی زرتشتی، شناخت و درک بهتری از هویت معماری و کارکرد فضاهای معماری محوطه A بنديان ارائه دهند. مهم‌ترین پرسش قابل طرح در این پژوهش کارکرد محوطه A بنديان است که از منظر ارتباط با آتش‌های مقدس سه‌گانه دارای چه مرتبه‌ای بوده و چه عملکردی را برای این مجموعه می‌توان در نظر گرفت؟ فرضیه قابل طرح برای این پرسش بدین ترتیب است که احتمالاً این مجموعه با آتش دادگاه در ارتباط بوده و عملکرد آن به عنوان یک نیایشگاه خانوادگی است. پژوهش پیش‌رو از منظر ماهیت بنیادی و روش آن از نوع تحقیقات تاریخی و توصیفی-تحلیلی است و روش گردآوری اطلاعات در آن به صورت میدانی-کتابخانه‌ای و براساس مقایسه محوطه‌های مورد مطالعه به صورت میدانی و استفاده از گزارش‌های منتشر شده و منطبق سازی این فضاهای معماری با رسومات زرتشتیان است. نتایج پژوهش این موضوع را مطرح می‌سازد که احتمالاً فضای معماری D یک یزشنگاه بوده که در آن برای مراسم‌هایی مانند «یزشن» از آتش دادگاه استفاده می‌شده است و مجموعه بنديان نیایشگاهی خانوادگی مرتبط با خانواده مرزبان نواحی شمال شرقی ایران در دوره میانی ساسانی است. این پژوهش از این منظر می‌تواند مورد اهمیت باشد که ضمن ارائه تفسیری نو از هویت مجموعه بنديان، نمونه‌ای از نیایشگاه‌های خانوادگی دوره ساسانی را نمایان می‌سازد که تا پیش از این تنها در منابع مکتوب قابل مشاهده بوده است.

کلیدواژگان: بنديان درگز، دوره ساسانی، آتش دادگاه، آتشکده، دین زرتشتی.

I. دانشیار گروه اسلامی، پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران
II. دکترای باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی دانشکده ادبیات، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: alirezazabanavar@gmail.com

III. دانشجوی دکترای باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

ارجاع به مقاله: مرتضایی، محمد؛ زبان‌آور، علیرضا؛ و احمدزاده خسروشاهی، سولماز، (۱۴۰۲). «تفسیری نو از کاربری مجموعه بنديان درگز براساس بازنگری در کارکرد فضای معماری D: نمونه‌ای از نیایشگاه‌های خانوادگی در دوره ساسانی». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۳(۳۹): ۱۱۹-۱۴۲. doi: 10.22084/nb.2023.27196.2537

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basu.ac.ir/article_5248.htm?lang=fa

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

دوره ساسانی بیشتر به عنوان یک حکومت دینی شناخته شده که سعی داشته تا آئین زرتشتی را در سراسر ایران گسترش دهد. یکی از شاخص‌ترین شواهد باستان‌شناختی این دوره نیز سازه‌های مذهبی می‌باشد که غالب آن‌ها با نام «چهارطاقی» مورد معرفی قرار گرفته است. با وجود تحقیقات گسترده در رابطه با معماری مذهبی دوره ساسانی طی نیم قرن اخیر، اما هم‌چنان در مورد اکثر محوطه‌های مذهبی ساسانی که مورد کاوش قرار گرفته‌اند، ابهاماتی هم‌چون عملکرد مذهبی و ارتباط با آتش‌های مقدس سه‌گانه وجود دارد. یکی از مهم‌ترین محوطه‌های مذهبی دوره ساسانی که در دهه‌های اخیر مورد شناسایی قرار گرفته محوطه «بندیان» درگز است. با توجه به یافت شدن عنصر معماری آتشدان در فضای معماری D بندیان، ارتباط فضای معماری مذکور با مراسم‌های آئینی تا حدود زیادی قابل اثبات است، اما کیفیت مذهبی فضای معماری D از نظر ارتباط با آتش‌های مقدس سه‌گانه بهرام، آدران و دادگاه نامشخص و به صورت کلی‌تر هویت محوطه A بندیان نیز با ابهام مواجه می‌باشد؛ زیرا سایر فضاهای معماری کاوش شده از نمادهای مذهبی شاخص و آشکاری برخوردار نبوده و کاربری احتمالی آن‌ها نیز براساس هویت فضای معماری چلیپایی شکل معین شده است؛ ضمن آن‌که کتیبه‌ها و گچ‌بری‌های موجود در تالار ستون‌دار نیز هیچ اشاره دقیقی به مذهبی بودن این مکان نداشته و تنها به یک دستگرد اشاره دارند. با توجه به این موضوع که به علت نبود منابع مکتوب مناسب از مراسم‌های آئینی در دوره ساسانی، عملاً بهترین راه برای تعیین کارکرد و هویت شواهد باستان‌شناختی مرتبط با دین این دوره، مقایسه آن‌ها با سازه‌های مشابه و هم‌چنین منطبق‌سازی با برخی از رسومات زرتشتیان سده‌های متأخر که رگه‌هایی از سنت‌های مذهبی دوره ساسانی را در خود نگه داشته‌اند، است؛ بنابراین باید ضمن یافتن شبیه‌ترین سازه نسبت به فضای معماری D بندیان، آئین‌های مذهبی امروزی که می‌توان با این فضای معماری عهد ساسانی منطبق نمود را نیز باید در نظر گرفت. در پژوهش پیش‌رو، سعی شده تا براساس بازخوانی معماری فضای معماری D و بازنگری در عملکرد آن براساس مقایسه عناصر موجود در این فضای معماری با شواهد مشابه، ضمن تعیین عملکرد فضای معماری D، هویت محوطه A بندیان مورد بازنگری قرار گیرد.

پرسش‌های پژوهش: مهم‌ترین پرسش قابل طرح در این پژوهش کارکرد فضای معماری D محوطه A بندیان است که از منظر ارتباط با آتش‌های مقدس سه‌گانه دارای چه مرتبه‌ای بوده و چه عملکردی می‌توانسته داشته باشد؟ تا در نهایت به این پرسش پاسخ داده شود که براساس کارکرد فضای معماری D، کل مجموعه موجود در محوطه A بندیان دارای چه کاربری بوده است؟ فرضیه قابل طرح برای پرسش‌های مذکور بدین ترتیب است که، به نظر می‌رسد براساس شواهد موجود، آتش نگه‌داری شده در فضای معماری D بندیان آتش دادگاه بوده و محوطه A بندیان به عنوان یک -نیایشگاه خانوادگی- متعلق به مرزبان این ناحیه کاربرد داشته است.

روش پژوهش: این پژوهش براساس هدف از نوع تحقیقات بنیادی و از منظر ماهیت و روش تحقیق به صورت تاریخی و توصیفی - تحلیلی است؛ هم‌چنین روش گردآوری داده‌ها در آن کتابخانه‌ای-میدانی بوده و به این شکل است که ضمن مطالعه میدانی مجموعه بندیان در گز، نظریات مرتبط با عملکرد فضاهای معماری آن نیز به صورت کتابخانه‌ای مورد مطالعه قرار گرفته تا در مرحله بعد ضمن مقایسه مجموعه مورد نظر با سایر سازه‌های مشابه براساس مشاهدات میدانی و گزارش‌های منتشرشده از کاوش‌های باستان‌شناسی محوطه‌های مذهبی ساسانی و هم‌چنین منابع مکتوب تاریخی بتوان پیشنهادی برای عملکرد محوطه A بندیان ارائه کرد.

پیشینه پژوهشی

«مهدی رهبر» براساس فضاهای معماری و کتیبه‌های یافت شده، مجموعه فضاهای معماری بندیان را آتشکده‌ای معرفی می‌نماید که به مناسبت پیروزی «بهرام پنجم» بر «هپتالیان» ساخته شده و کاربری آن به عنوان «آتشکده دستگرد» بوده است (رهبر، ۱۳۷۸: ۳۲۷-۳۲۹). «فیلیپ ژینیو» با رد نظریات رهبر مجموعه بندیان را یک اقامتگاه مجلل دانسته که احتمالاً به یک مرزبان تعلق داشته و آتش خانگی در آن نگه‌داری می‌شود و از این آتش خانگی تحت عنوان «آتش آدران» نام برده می‌شود (Gignoux, 2008: 165)؛ هم‌چنین ژینیو کارکرد برخی از فضاهای معماری این مجموعه را متفاوت از آن‌چه کاوشگر معرفی نموده دانسته است؛ به عنوان مثال، این پژوهشگر برای اتاق استودان‌ها کاربری محل نگه‌داری غلات و انبار مواد غذایی و برای فضای مدور به جای کاربری «برش‌نوم گاه»، کاربرد نگه‌داری اجساد در انتظار حمل به دخمه را پیشنهاد داده است (Ibid: 166).^۱ از دیگر نظریات مطرح‌شده درباره مجموعه بندیان می‌توان به نظریه «هوارد-جانستون» اشاره نمود که او نیز هم‌راستا با ژینیو از محوطه A بندیان تحت عنوان «ویلا» نام می‌برد (Howard-Johnston, 2008: 126)؛ هم‌چنین «کالیری» ضمن مقایسه نظریات ژینیو و رهبر، با تفسیر کارکرد محوطه‌های A, B و C بندیان و هم‌نظر با ژینیو در مورد فضای مدور محوطه A (فضای معماری G)، این محوطه را (محوطه A بندیان) یک مجموعه آئینی دانسته که با تدفین‌های دستگرد ذکرشده در کتیبه تالار ستون‌دار مجموعه در ارتباط بوده و در آن آتش «دادگاه» استفاده می‌شده است (Callieri, 2014: 93-98). لازم به ذکر است که «صدرایی» و همکاران نیز در رابطه با نقوش تالار ستون‌دار، این نقوش را به نبرد بهرام پنجم در کشمهرین نسبت داده‌اند (صدرایی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۷۱-۱۹۰).

فضای معماری D بندیان

محوطه بندیان در ۲ کیلومتری شمال غربی شهرستان درگز قرار گرفته و شامل سه تپه نزدیک به هم است که تپه A شامل بنای معروف به «نیایشگاه» و تپه B شامل بنایی معروف به «برج خاموشی» است (Rahbar, 2007: 460-466). مجموعه معماری معروف به نیایشگاه که در لایه دوم محوطه A قرار گرفته، دارای ابعاد ۲۰×۲۱ متر

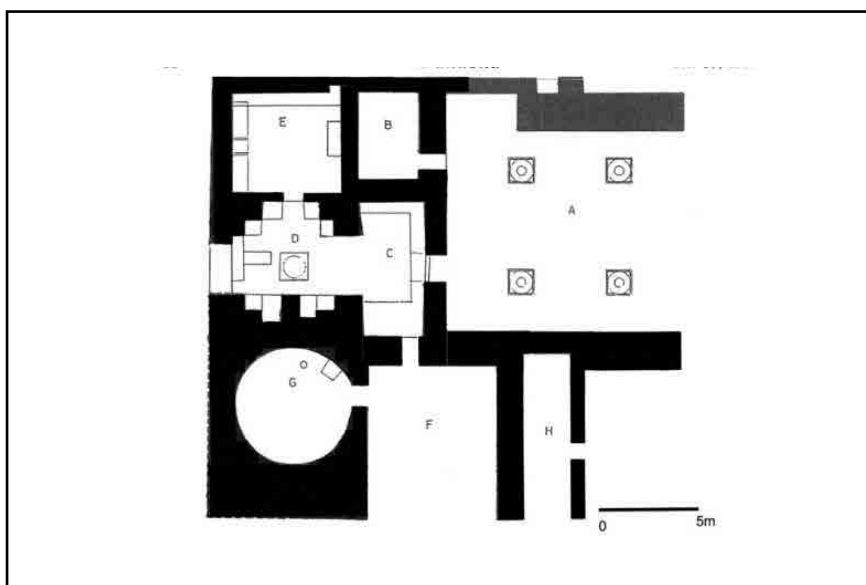
بوده و شامل یک فضای معماری ستون‌دار با تعدادی گچ‌بری و کتیبه، یک فضای چلیپایی شکل معروف به «آتشکده»، یک فضای دایره‌ای شکل و تعدادی تالار و اتاق دیگر است که توسط کاوشگر با عناوینی هم‌چون: «اتاق استودان‌ها» و «برشنوم گاه» نام‌گذاری شده‌اند (Rahbar, 2004: 8)، (شکل ۱). در میان فضاهای معماری موجود در تپه A بن‌دیان مهم‌ترین فضای معماری که موجب گردیده تا کاربری آتشکده به این مجموعه نسبت داده شود، فضای چلیپایی است که از جانب کاوشگر به عنوان فضای معماری D نام‌گذاری شده است (شکل ۲).

فضای معماری D در غرب اتاق C قرار گرفته و ابعاد مربع میانی آن ۴/۱×۴/۱ متر و عرض درگاه‌های آن نیز در حدود ۲/۷ متر بوده، ضمن آن‌که احتمالاً ارتفاع این طاق‌ها به حدود ۱/۶ تا ۱/۸ متر می‌رسیده (رهبر، ۱۳۷۸: ۳۱۸-۳۱۹)؛ هم‌چنین کف این فضای معماری هم‌سطح با فضای معماری C و نسبت به فضای معماری ستون‌دار در حدود ۵۳/۰ متر پایین‌تر بوده است. در قسمت درگاه شمالی مدخلی

شکل ۱: نمای شمالی مجموعه A بن‌دیان (نگارندگان، ۱۳۹۹). ◀

Fig. 1: North perspective of Complex A, Bandian Dargaz (Authors, 2020).

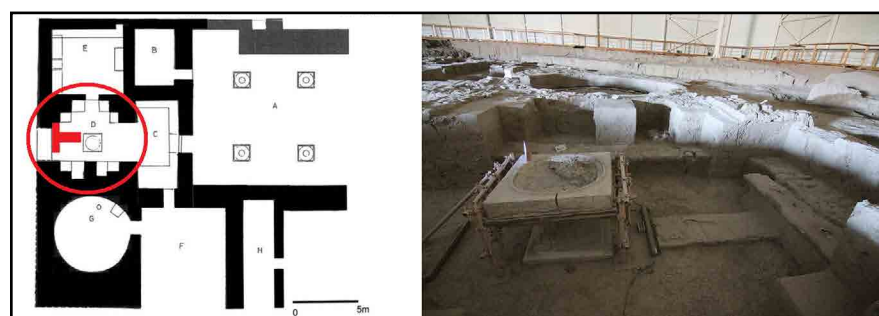

شکل ۲: پلان محوطه A بن‌دیان (Rahbar, 2004: 22). ◀

Fig. 2: Plan of complex A, Bandian Dargaz (Rahbar, 2004: 22)

به عرض تقریبی ۱ متر وجود دارد که فضای معماری D را به فضای معماری E که به اتاق استودان‌ها معروف است، متصل می‌نماید. مصالح به‌کاررفته در مجموعه غالباً از نوع چینه بوده، اما در ساخت طاق‌های این فضای معماری از مخلوط گچ و خاک استفاده شده است (همان: ۳۲۲). طبق گفته کاوشگر این فضای معماری چلیپایی شکل دارای دو ورودی، تعدادی سکو و یک آتشدان در میانه آن می‌باشد. در زیر طاق سمت غربی، سکویی به عرض ۰/۶ متر و ارتفاع ۰/۵۲ متر ایجاد شده که سطح آن دارای اندود گچی می‌باشد. در زیر طاق جنوبی نیز سکویی از جنس چینه با اندود کاه‌گل و به صورت سرتاسری وجود دارد که ارتفاعی در حدود ۰/۵ متر و پهنای ۰/۵۸ متری دارد؛ هم‌چنین علاوه بر این دو سکو، سکوهایی با ارتفاع‌های متفاوت نیز در گوشه‌های فضای چلیپایی ایجاد شده که طبق نظر کاوشگر این سکوهایی کوچک مکان قرارگیری لوازم و اشیای مرتبط با مراسم مذهبی می‌باشد (همان: ۳۱۹). در میانه فضای معماری D و متمایل به قسمت جنوب شرقی آن و درست روبه‌روی درگاه غربی تالار ستون‌دار، پایه آتشدان گچی قرار گرفته است (همان). طبق نقشه ارائه شده توسط رهبر، به نظر می‌رسد که سکوی مستطیل‌شکلی بر سکوی غربی فضای معماری D عمود شده و فضای میان پایه آتشدان و سکوی غربی را اشغال کرده (رهبر، ۱۳۷۸: ۳۳۰؛ Rahbar, 2004: 22) که در گزارش‌های منتشر شده توسط کاوشگر هیچ اشاره‌ای به ابعاد و کارکرد آن نشده و این سکو نادیده گرفته شده است (شکل ۳). در حال حاضر، سکوی مذکور دارای پهنای ۰/۶۳ متر، طول ۱/۸۶ متر و ارتفاع تقریبی ۹ سانتی‌متر می‌باشد.

براساس مقایسه این سکوی کم‌ارتفاع با عناصر معماری موجود در فضای معماری E که کاوشگر این عناصر را مرتبط با استودان دانسته (شکل ۴) می‌توان دریافت که احتمالاً سکوی T شکل نیز این قابلیت را داشته که بر روی آن، عناصر معماری دیگری به صورت ثابت یا متحرک قرار گرفته و ارتفاع سکو را افزایش دهد.

► شکل ۳: نمای شرقی داخل فضای معماری D به همراه سکوی T شکل (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 3: Eastern view inside the architectural space D with Platform T (Authors, 2020).

مقایسه و تعیین عملکرد فضای معماری D

با توجه به یافتن پایه آتشدان در مرکز این فضای معماری می‌توان بر هویت مذهبی این قسمت از محوطه تأکید کرد؛ هم‌چنین براساس نظریات مطرح شده در مورد آتش مقدس نگه‌داری شده در فضای معماری D بندیان، در این پژوهش نگارندگان سعی کرده‌اند تا ابتدا فضای معماری مذکور را با موارد مشابه مقایسه کرده و سپس به تعیین کاربری آن بپردازند. با توجه به پلان چلیپایی این سازه و

شکل ۴: نمای داخلی فضای معماری E
(نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 4: Internal view of architectural space E
(Authors, 2020).

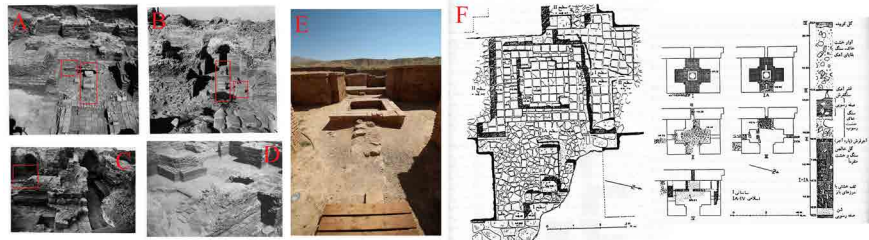
این‌که از نظر پلان با چهارطاقی‌های ساسانی که به‌طور معمول دارای چهار درگاه باز هستند متفاوت است؛ تعداد محدودی از فضاهای معماری ساسانی با این فضای معماری قابل‌مقایسه هستند. چنان‌چه دو درگاه باز این سازه و فضاهای معماری پیرامونی را در نظر بگیریم، در این صورت تنها سازه‌ای که از نظر پلان با فضای معماری D بن‌دیان تاحدود زیادی قابل‌مقایسه و همسان‌سازی بوده، فضای معماری B تخت‌سلیمان است. در این فضای معماری علاوه بر یک حوضچه، یک صفحه چهارگوش سنگی به همراه دو قطعه بلوک سنگی تراشیده شده و یک پایه آتشدان به دست آمده است (فون دراوستن و ناومان، ۱۳۸۶: ۸۵-۸۷؛ Naumann, 1961: 37-50; 1977: 38)، (شکل ۵).

مهم‌ترین شباهت بین این دو فضای معماری، پلان آن‌هاست که در هر دو مورد یک پلان چلیپایی و برخلاف چهارطاقی‌های سنگی مرسوم، به صورت بخشی از یک مجموعه پیچیده با فضاهای متعدد معماری بوده و هر دو سازه مورد بحث دارای دو مدخل ارتباطی هستند (شکل ۶). در تخت‌سلیمان، فضای معماری B از طریق درگاه غربی به راهروی پیرامونی چهارطاقی اصلی راه دارد و این در حالی است که درگاه شمالی فضای چلیپایی بن‌دیان به اتاق استودان‌ها (فضای معماری E) راه داشته که طبق نظر مهدی رهبر درب این اتاق قابلیت رفت‌وآمد دائمی را نداشته و کاربری آن به صورتی بوده که فقط در مواقع خاص مورد استفاده باشد (Rahbar, 2004: 11). هم‌چنین درگاه شرقی فضای معماری D بن‌دیان به واسطه یک تالار باریک (فضای معماری C) به فضای معماری ستون‌دار راه می‌یابد و این در حالی است که در رابطه با درگاه جنوبی فضای معماری B تخت‌سلیمان طبق پلان‌های ارائه شده توسط کاوشگران می‌توان متوجه شد که فضای U که ارتباط دهنده فضای معماری B و قسمت‌های دیگر بوده (Naumann, 1977: 47)، یک تالار باریک مشابه با فضای معماری C بن‌دیان است. رهبر، تالار ستون‌دار (فضای معماری A) محوطه بن‌دیان را ورودی مجموعه دانسته (Rahbar, 2004: 9) و این در حالی است که «کائیم» هم این احتمال را مطرح می‌سازد که با توجه به عرض درگاه جنوبی فضای معماری B تخت‌سلیمان، ورودی این فضای معماری نیز در فضای پایین دست فضای معماری U قرار داشته (Kaim, 2004: 334) که این موضوع می‌تواند شباهت این قسمت را بیش از پیش قابل‌باور نماید.

با توجه به شباهت‌های ساختاری که دو فضای مورد مطالعه دارا هستند، می‌توان براساس شناخت کاربری فضای معماری B تخت‌سلیمان به درک بهتری از کاربرد

► شکل ۵: A) نمای شرقی فضای معماری B و بقایای صه‌سازی زیر سکو، سکوی شرقی و بلوک‌های سنگی تراش‌خورده (Naumann, 1961: 33); B) نمای غربی فضای معماری B و بقایای سکوه‌های شرقی و غربی (Naumann, 1961: 37); C) بقایای سکوی شرقی، دید از اتاق C (Naumann, 1961: 39); D) قسمت شرقی فضای معماری B پس از پاک‌سازی قسمت IA (Naumann, 1962: 639); E) وضعیت بقایای سکوی غربی پس از مرمت و حفاظت کف بنا (نگارندگان، ۱۳۹۵); F) پلان و دوره‌های ساختمانی فضای معماری B (فون‌دراوستن و ناومان، ۱۳۸۶: ۸۸، ۹۱).

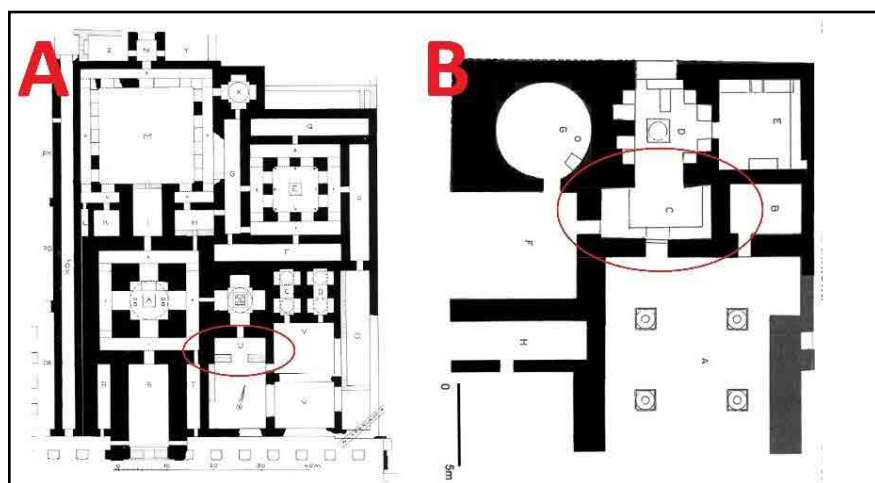
Fig. 5: A) Eastern view of the architectural space B and the remains of the constructed platform under the platform and cut stone blocks (Naumann, 1961: 33); B) Western view of the architectural space B and western and eastern platforms remnants (Naumann, 1961: 37); C) Eastern platform remnants from room C view (Naumann, 1961: 39); D) Eastern part of the architectural space B after cleaning the part IA (Naumann, 1962: 639); E) The situation of the western platform remnants after the restoration and floor conservation (Authors, 2016); F) Plan and period of construction of the architectural space B (Von Der Osten & Naumann, 2007).

فضای معماری D بندیان دست‌یافت و برای رسیدن به این هدف باید تفاوت‌های احتمالی میان فضاهای معماری A و B تخت‌سلیمان را مورد بررسی و سنجش قرارداد. در فضای معماری A یک فرورفتگی مربع‌شکل در میانه، چهارپایه سنگی در اطراف آن و تعدادی برجستگی آجری در شمال فرورفتگی قرار گرفته (Naumann, 1977: 48); بنابراین، براساس عناصر موجود در هر دو فضای معماری A و B می‌توان این‌گونه احتمال داد که نوع کاربری یا شأن مذهبی این دو فضا تا حدودی با یک‌دیگر متفاوت بوده است. «ناومان» در ابتدای کاوش‌های تخت‌سلیمان احتمال می‌دهد فضای معمار B مکانی جهت پرستش آب بوده (فون‌دراوستن و ناومان، ۱۳۸۶: ۸۷)، اما با تکمیل کاوش‌های قسمت شمالی تخت‌سلیمان، وی فضای معماری B را براساس حوضچه میانی آن، محل نگه‌داری آتش در اوقاتی که آتش جهت نیایش در فضای معماری A قرار نداشت، معرفی می‌کند (Naumann, 1977: 49-50) و با توجه به تعریف خود از «یزشگاه» این مکان را محل شعله‌ور نگه‌داشتن آتش و یک «یزشگاه» می‌داند (Ibid: 46); هم‌چنین ناومان فضای معماری A تخت‌سلیمان را چهارطاقی اصلی و به‌عنوان آتشگاه، محل نیایش آتش مقدس و مرکز جایگاه مقدس ذکر می‌کند (Ibid: 48). «بویس» فضاهای معماری A و B تخت‌سلیمان را بخشی از مسیر راهپیمایی نیایش تصور نموده و به‌طور کلی فضاهای شمالی‌تر مجموعه، مانند اتاق PD را مکان مقدس دانست (Boyce, 1975: 465); «گروپ» با بیان این‌که آتشکده آذرگشنسپ همان فضای A است، از این فضای معماری تحت عنوان «آدوریان» نام می‌برد و کاربری فضای B را نامشخص و نامعلوم می‌داند (Gropp, 1969: 170). «شیپمان» نیز ضمن رد کردن عنوان مقدس‌ترین اتاق مجموعه برای

► شکل ۶: A) پلان فضای معماری B تخت‌سلیمان و فضاهای معماری مجاور (Naumann, 1977: 47); B) پلان مجموعه A بندیان (Rahbar, 2004: 22).

Fig. 6: A) Plan of the architectural space B in Takht-i-Suleiman and adjacent architectural spaces (Naumann, 1977: 47); B) Plan of the complex A at Bandian Dargaz (Rahbar, 2004: 22).

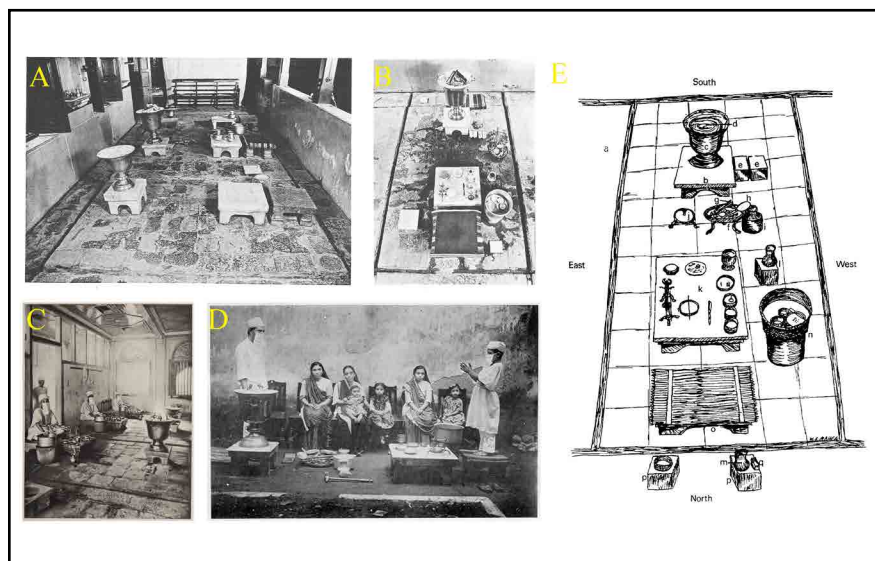

فضای معماری B، فضای معماری A را به علت مرکزیت داشتن و بزرگ‌تر بودن مهم‌ترین فضای معماری مجموعه تخت‌سلیمان می‌داند (Schipmann, 1971: 355)، و در نهایت «هوف» مرکز فضای معماری A را مکانی جهت قرارگیری آتش آذرگشنسپ فرض نموده و درمورد فضای معماری B ضمن رد کردن محلی به عنوان آتشگاه یا نیایشگاه آن‌ها به علت نبود شواهد باستان‌شناختی، محتمل‌ترین نوع کاربری برای این بنا را با توجه به حوضچه مرکزی آن، محل نگه‌داری خاکستر آتش مقدس به منظور توزیع نمودن میان نیایش‌کنندگان دانسته است (Huff, 2008: 3). به جز نظریات مطرح‌شده درمورد فضای معماری B تخت‌سلیمان، «کائیم» الگویی براساس فرم آتشدان‌های میانی فضای مذهبی دوره ساسانی ارائه داده که براساس آن‌ها احتمالاً در دو فضای معماری مورد بحث (فضای معماری B تخت‌سلیمان و D بندیان) آتش «آدران» نگه‌داری می‌شده (Kaim, 2004: 323-337) که این نظریه توسط برخی پژوهشگران مانند «مرادی» و «کیل» (Moradi & Keall, 2020: 37) و «کالیری» (Callieri, 2014: 90) با تردید روبه‌رو شده است. درمورد تخت‌سلیمان با توجه به این‌که طبق نظر غالب پژوهشگران به نظر می‌رسد که فضای معماری A مهم‌ترین فضای معماری این محوطه بوده و احتمالاً آتش بهرام یا آدران در آن نگه‌داری می‌شده؛ بنابراین برای فضای معماری B باید کارکرد متفاوتی جستجو نمود. در تقسیم‌بندی ارائه‌شده توسط گروپ از نیایشگاه‌های معاصر پارسیان هند می‌توان دریافت که دو فضای معماری آدوریان و یزشنگاه، نقش محوری در این سازه‌ها دارند و نیایشگاه‌های مورد نظر براساس این دو فضای معماری به سه گروه تقسیم شده‌اند (Gropp, 1969: 148-149). در روایات «داراب هرمزدیار» و به روایت «کاوس کامدین» درمورد ساخت یزشنگاه این نکته اشاره شده که در یک درمهر، بهترین محل برای ساخت یزشنگاه در کنار آتشخانه (گنبد) است (اون‌والا، ۱۹۲۲: ۱۸؛ Dhabhar, 1932: 403)؛ هم‌چنین با توجه به اشاره به آتش بهرام در روایت مذکور (اون‌والا، ۱۹۲۲: ۱۸؛ Dhabhar, 1932: 403)، می‌توان دریافت که در این روایت، اشاره به آتشکده‌ای است که آتش بهرام در آن نگه‌داری می‌شود. با توجه به موقعیت مکانی فضاها معماری A و B تخت‌سلیمان به نظر می‌رسد که بتوان این دو فضای معماری را با روایت «کاوس کامدین» و هم‌چنین یکی از گونه‌های معرفی‌شده از نیایشگاه‌های امروزی پارسیان هند براساس دسته‌بندی گروپ که شامل آدوریان و یزشنگاه است، منطبق دانست. «یزشنگاه» یا «اورویسگاه» جای مخصوصی در آتشکده است که مراسم داخلی نماز و نیایش در آن انجام می‌شود (بویس، ۱۳۸۹: ۱۲۳-۱۲۴؛ Boyce, 1971: 223)؛ هم‌چنین مهم‌ترین آئین پرستش زرتشتی، یعنی مراسم «یسنا» نیز در مقابل آتش و در این مکان صورت می‌گیرد (تفضلی، ۱۳۹۱: ۸۸؛ Boyd & Kotwal, 1983: 304) و این مکان، فضایی متفاوت نسبت به مکانی است که در آن آتش به صورت پیوسته نگه‌داشته می‌شود (دوشن‌گیمن، ۱۳۸۵: ۱۰۹). استفاده از واژه یزشنگاه برای این فضای معماری مذهبی از این‌رو است که در آن عبادت یزشن صورت می‌گیرد و هم‌چنین استفاده از واژه اورویسگاه نیز از این بابت است که مهم‌ترین عنصری که در این مکان قرار دارد

اورویس بوده که تخته‌سنگ بزرگی است که به‌عنوان میز مراسم لوازم مراسم یزشن روی آن قرار می‌گیرد (Darmesteter, 1892: LXIII; Modi, 1922: 263-). (264; Kotwal & Boyd, 1991: 63; Windfuhr, 2004: 177; Choksi, 2006: 327 (شکل ۷). امروزه در برخی از نواحی، به این فضای اجرای مراسم مذهبی (یزشگاه) «در-مهر» نیز گفته می‌شود (Boyd & Kotwal, 1983: 304; Kotwal & Boyd, 1991: 63; Windfuhr, 2004: 177; Choksi, 2006: 327). اورویسگاه امروزی توسط جوی‌هایی معروف به «پاوی» از فضاهای مجاور جدا شده و درمیان پارسیان هند عموماً سومین رتبه آتش، یعنی آتش دادگاه در اورویسگاه مورد تطهیرسازی جهت اجرای آیین‌ها و مراسم نیایش مورداستفاده واقع می‌شود (Boyd & Kotwal, 1983: 297) و در برخی از نیایشگاه‌های زرتشتیان، آتش دادگاه هنگامی که در اورویسگاه قرار می‌گیرد در کنار آتش‌های آدریان و بهرام جهت مراسم‌های مذهبی مورداستفاده واقع می‌شود (Boyce, 1968: 55). آتش در یزشنگاه به‌صورت منظم، ولی نه به‌صورت مداوم روشن است (Boyce, 1993: 669-670). طبق منابع زرتشتی سده‌های متأخر مانند روایات داراب هرمزدیار (Unvala, 1922: 18) و نیایشگاه‌های امروزی در یزشنگاه‌ها (مانند نیایشگاه «آتش بهرام وادیا» در هندوستان) سه میز سنگی وجود دارد که با ارتفاع کم و به‌صورت پایه‌دار هستند، در میانه یزشنگاه میز اصلی (اورویس/آلات خوان) قرارگرفته که محل قرارگیری ادوات و لوازم مراسم است؛ در قسمت شمالی اورویسگاه سکوی سنگی دوم (زودگاه) قرار دارد که دارای پوشش حصیری است و محل نشستن و قرارگیری موبد برگزارکننده مراسم می‌باشد، و درنهایت سکوی سوم سنگی (آتشخوان) در قسمت جنوبی اورویسگاه واقع شده و محل قرارگیری ظرف آتشدان می‌باشد (Boyd & Kotwal, 1983: 306; Kotwal & Boyd, 1991: 32-). لازم به ذکر است که برخی مانند «مودی» تعداد میزهای سنگی بزرگ در یزشنگاه را چهار عدد دانسته و «کوندی خوان» (محل ظرف آب) را نیز علاوه‌بر سه میز سنگی دیگر آورده‌اند (Modi, 1922: 270-271).

► شکل ۷: A) مجموعه یزشنگاه‌های (در-مهر) نیایشگاه آتش بهرام‌وادیا در بمبئی (Kotwal & Boyd, 1991: 42); B) نمای کلی یزشنگاه نیایشگاه آتش بهرام‌وادیا (Kotwal & Boyd, 1991: 43); C) اورویسگاه‌های نیایشگاه مانکجی‌ست بمبئی (Darmesteter, 1892: PL IV); D) اورویسگاه نیایشگاه نوساری هندوستان (AlmuthHintze, 2018); E) اجزا و لوازم موجود در اورویسگاه (Boyd & Kotwal, 1983: 305).

Fig. 7: A) Yazišngāh, Bahram wadia fire temple in Mumbai (Kotwal & Boyd, 1991: 42); B) A general view of Bahram wadia fire temple (Kotwal & Boyd, 1991: 43); C) The urvisgah of Maneckji fire temple in Mumbai (Darmesteter, 1892: PL IV); D) The urvisgah of Navsari fire temple in India (AlmuthHintze, 2018); E) Components present in the urvisgah (Boyd & Kotwal, 1983: 305).

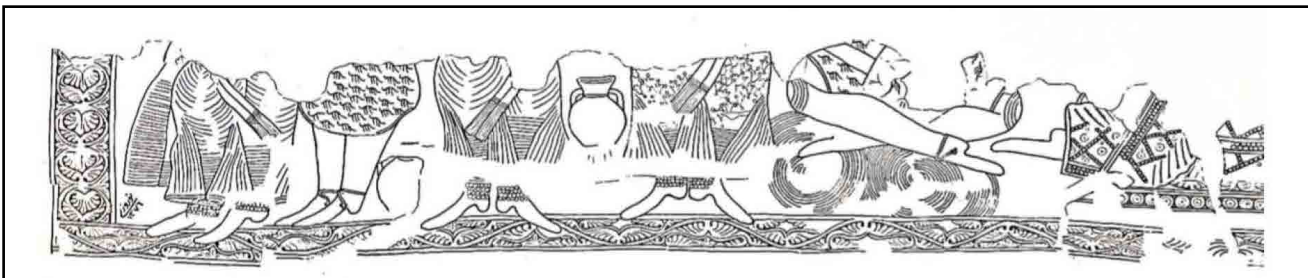
تعیین کاربری محوطه A بندیان

چنانچه کاربری فضای معماری D را به عنوان یک یزشنگاه بپذیریم، آنگاه موضوع بعدی وضعیت و کاربرد کل مجموعه است. به منظور درک بهتر از عملکرد کلی فضاهای معماری محوطه A بندیان، می‌توان در کنار توجه به هویت فضای معماری D، به دو فضای معماری A یا تالار ستون دار و فضای معماری E یا اتاق استودان‌ها پرداخت. شاید برای درک بهتر صحنه‌های نقش شده در تالار A بهترین کار ممکن اولویت دادن به مفهوم کتیبه‌های موجود در این تالار است. نخستین بار «رسول بشاش» اقدام به ترجمه این کتیبه‌ها کرده است (بشاش، ۱۳۷۶: ۳۳-۳۸). ژینیو با مطرح نمودن ایراداتی نسبت به ترجمه بشاش، این فرضیه را مطرح می‌سازد که مفهوم کتیبه‌های پنج‌گانه تالار A بندیان متعلق به مرزبانی با نام «وه‌شاپور» در قرن پنجم میلادی بوده و ارتباطی با بهرام پنجم نداشته است (Gignoux, 1999: 169-171; 2008: 253). به جز رهبر که از ترجمه بشاش پیروی می‌کند، پژوهشگران دیگری مانند: کالیری (Callieri, 2014: 95) و «دریایی» (دریایی، ۱۳۸۹: ۲۴۷) از ترجمه ژینیو استقبال کرده‌اند. در نگاه کلی به پنج کتیبه موجود در تالار ستون دار می‌توان دریافت که به جز اسامی ذکر شده، احتمالاً مهم‌ترین واژه‌ای که سبب نتیجه‌گیری و تعیین رتبه آتشکده توسط رهبر شده واژه «دستکرت/دستگرد» است (رهبر، ۱۳۷۸: ۳۴۰; 2004: 8). در فرهنگ پهلوی این واژه به صورت «ملک» معنی شده (MacKenzie, 1971: 25)، برخی پژوهشگران مانند «هومباخ» و «شروو» براساس سنگ‌نبشته‌های نخستین شاهنشاهان ساسانی، «دستکرت» را به معنای «مالکیت مادی» و «مالکیت معنوی» دانسته‌اند (Humbach & Skjærvø, 1978: 31) و «اسکالموسکی» دستکرت را به مفهوم «استحکامات دفاعی-امنیتی» دانسته است (Skalmowski, 1993: 159-160)، اما به نظر می‌رسد به صورت صحیح‌تر اشاره به املاک سلطنتی و یا اربابی داشته باشد که در آن‌ها خانه و ساختمان‌هایی وجود دارد که صاحب ملک می‌تواند در آن‌ها سکنی گزیده و بندگان/برده‌هایی نیز در این اراضی ساکن و مشغول به کار هستند (پیگولوسکایا، ۱۳۸۷: ۲۸۷-۲۸۹; Gignoux, 1994: 105-106). براساس تعاریف موجود از دستکرت، دریایی به خوبی مفهوم کتیبه‌های بندیان را تحلیل کرده و این مجموعه را متعلق به یکی از خاندان‌های بزرگ ساسانی و نه بهرام پنجم دانسته است (دریایی، ۱۳۸۹: ۲۴۷). در کنار موارد ذکر شده در مورد دستکرت، باید به این نکته نیز توجه داشت که ایجاد سنگ‌نبشته و کتیبه در دوره ساسانی محدود به شاهنشاهان ساسانی نبوده و افرادی از طبقات گوناگون اجتماعی قادر به این کار بوده‌اند. از مهم‌ترین نمونه‌های قابل ذکر می‌توان به کتیبه «شاپور سکانشاه» در تخت جمشید (دریایی، ۱۳۸۰: ۱۰۷-۱۱۴)، کتیبه «مهرنرسه» در تنگاب (Henning, 1954: 101) و گورنوشته‌های پهلوی (نصراله‌زاده، ۱۳۹۸: ۸۹-۲۶۰) اشاره نمود که همه آن‌ها گواهی بر تنوع اقشار اجتماعی در خصوص کتیبه‌های خصوصی و دودمانی دارند.

در مورد نقوش و صحنه‌های فضای معماری A، طبق نظر کاوشگر محوطه بندیان، هفت صحنه شامل موضوعات: شکار، جنگ، پیروزی بر دشمن، مذهبی،

اشخاص، تاج‌بخشی و ضیافت وجود دارد (شکل ۸). درمورد نقش برجسته‌های موجود در تالارستون‌دار بندیان ذکر دو نکته لازم است؛ نخست، به دلیل از بین رفتن قسمت فوقانی نقوش، عملاً حدس دقیق و مطابقت دادن آن‌ها با موارد مشابه تا حدود زیادی منتفی است، و نکتهٔ دوم آن‌که، براساس همین شواهد موجود و با توجه به موضوعاتی که رهبر (۱۳۷۶: ۱۳-۱۵؛ ۱۴۰۱: ۶۹-۹۲) و صدرايي و همکاران (۱۳۹۸: ۱۷۱-۱۹۰) معرفی کرده‌اند، می‌توان صحنه‌هایی مشابه مانند: «خان‌تختی» سلماس (واندنبیگ، ۱۳۷۹: ۱۱۸-۱۱۹)، «خواسک» شوش و «تنگ سروک» (گیرشمن، ۱۳۹۰: ۵۴-۵۶؛ هرمان، ۱۳۸۷: ۹۱) را در نظر گرفت که به نظر می‌رسد توسط فرمانداران محلی ساخته شده و نمادی از قدرت‌گیری این افراد از شاهنشاهان ساسانی، شاهان اشکانی و یا شاهزاده‌های الیمایی است (شکل ۹).

بنابراین صحنه‌های موجود در بندیان با توجه به خوانش کتیبه‌های فضای معماری A، می‌تواند به عنوان ادامهٔ رسم نمایش قدرت‌گیری فرمانداران محلی، تنها به مرزبان محلی مربوط بوده و صحنه‌هایی از قدرت‌گیری وی از شاهنشاه ساسانی یا مقامی بالادست، نمایش شجاعت‌های دودمان مرزبان در نبردها و ارادت آن‌ها به دین زرتشتی را دربر گرفته باشد که در نیایشگاه خانوادگی آن‌ها در دستگرد متعلق به همین دودمان به نمایش درآمده است.

▲ شکل ۸: طرح صحنهٔ تاج‌بخشی بهرام پنجم به پادشاه هپتالی بر طبق نظریهٔ مهدی رهبر (رهبر، ۱۳۷۸: ۱۳۳۸؛ ۱۴۰۱: ۸۵).

Fig. 8: Crown giving scene of Bahram V to the king of Hephthalite monarch based on Rahbar view (Rahbar, 1999: 338; 2022: 85).

► شکل ۹: بخشیدن حلقهٔ اقتدار توسط اردوان پنجم به شهرپ شوش (گیرشمن، ۱۳۹۰: ۵۶).

Fig. 9: Giving the ring of authority to the governor of Susa by Ardavan V (Ghirshman, 2011: 56).

با توجه به کاربری تعیین شده برای فضای معماری E توسط رهبر که این فضای معماری را «اتاق استودان‌ها» نامیده، می‌توان فضای معماری مذکور را در راستای تدفین اعضای خانواده مرزبان دانست. کالیری با مقایسه نظریات رهبر و ژینیو، محوطه A بندیان را مجموعه‌ای مرتبط با «مراسم خاک‌سپاری دستگرد» معرفی می‌نماید که در فضای معماری D آتش دادگاه روشن بوده و در مجاورت آن یک اتاق استودان، یک فضای دایره‌ای شکل جهت فراهم‌سازی مقدمات خاک‌سپاری (با پیروی از نظریه ژینیو) و یک تالار دارای تزئینات گچ‌بری با موضوعات مرتبط با افتخارات دودمان قرار داشته‌اند (Callieri, 2014: 98). در تصحیح دیدگاه کالیری می‌توان به دو نکته اشاره کرد؛ نخست آن‌که، چنان‌چه این مجموعه را منطبق با نظر وی بدانیم، آنگاه این سؤال قابل طرح است که، چرا درحالی‌که هیچ استخوانی در اتاق استودان یافت نشده و نشانه‌ای از عدم تدفین در این مکان است، در فضای معماری B که به اتاق نذورات معروف است، آثاری از مهر و موم‌هایی به دست آمده که نشانگر وجود فعالیت در این مجموعه است؟ برای پاسخ به این پرسش می‌توان این چنین استدلال کرد که این مجموعه بیش از آن‌که با تدفین در ارتباط باشد، با مراسم‌های نیایش مرتبط با آتش دادگاه در ارتباط بوده است. به منظور اثبات این ادعا نیز می‌توان مواردی که در منابع مکتوب تاریخی و رسومات متأخر زرتشتی به آن‌ها اشاره شده را قابل مقایسه با وضعیت محوطه A بندیان دانست.

آتش دادگاه به عنوان سومین رتبه از آتش‌های مقدس سه‌گانه، تنها شامل یک آتش خانگی بوده و توسط روحانی زرتشتی تقدیس می‌شود و برخلاف دو آتش بهرام و آدران، توسط هر فرد زرتشتی قابل نگه‌داری و خدمت است (Boyce, 1968: 54). آتش دادگاه در سه مکان قابل نگه‌داری بوده که شامل آتشکده‌ها، مجاورت دخمه‌ها و خانه‌های اعیانی می‌باشد (اون‌والا، ۱۹۲۲: ۷۱؛ تفضلی، ۱۳۹۸: ۲۶۱؛ Boyce, 1968: 54). این آتش که از آن، گاهی با عنوان «دوده» نیز یاد شده (شهمردان، ۱۳۴۶: ۲۰۹)، در ایران باستان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و خانواده‌ها اجازه خاموش شدن آن را نمی‌دادند و امروزه نیز در بسیاری از خانواده‌های زرتشتی یزد و کرمان و هم‌چنین پارسیان هند، سنت حفظ این آتش به منظور اجرای اعمال دینی به چشم می‌خورد (آذرگشسب، ۱۳۵۳: ۱۵؛ تفضلی، ۱۳۹۸: ۲۶۱). قدیمی‌ترین آتش دادگاه خانوادگی که تاکنون شناخته شده به سال ۱۷۰۹ م. و بمبئی تعلق داشته که توسط خانواده «باناجی لیمجی» شناخته شده و بعدها با قرارگیری در یک آتشکده عمومی در دسترس سایر زرتشتیان قرار گرفت (Boyce, 1968: 55). درمورد زرتشتیان ایران نیز «بویس» از وجود یک آتشکده آتش دادگاه در باغ یک بازرگان ثروتمند تهرانی به نام «ارباب جمشید بهمن» خبر می‌دهد (Boyce, 1968: 55; 1977: 24). آتشکده‌های خصوصی یا خانوادگی می‌توانسته توسط اعضای خانواده یا موبدی که برای این وظیفه استخدام می‌شده، اداره گردد (Boyce, 1968: 55). براساس منابع مکتوب می‌توان به مواردی دست یافت که به آتشکده‌هایی با آتش خانگی اشاره دارند. نخستین موردی که می‌تواند تا حدود زیادی به درک این مسأله کمک نماید، کتیبه «شاپور یکم» در کعبه زرتشت است؛ در این سنگ نبشته شاهنشاه

ساسانی به برپایی آتش‌هایی (آتشکده) جهت آموزش روان خود و برخی فرزندان و اهدای نذورات به آن‌ها اشاره دارد (Sprengling, 1953: 17). شاپور به وضوح میان کیفیت مذهبی آتش آتشکده‌هایی که در فتوحات خود برپا کرده و آتشکده‌هایی که برای آموزش روان خود و فرزندان برپا داشته تفاوت قائل شده است^۳، زیرا واژهٔ «آتش بهرام» تنها برای فتوحات و سرزمین‌های اصلی آمده (Sprengling, 1953: 372; Frye, 1984: 372; Maricq, 1958: 316; 17) که با شرایط برپایی آتش بهرام و استفاده از ۱۶ آتش گوناگون هم‌خوانی دارد؛ بنابراین آتش نیایشگاه‌هایی که برای دودمان خود بنا کرده را باید بین نوع دوم و سوم آتش‌ها جستجو نمود. نخستین پرسش قابل طرح، این موضوع است که، شاپور آتشکده‌های مورد بحث را به مانند بناها و آتشکده‌های عام‌المنفعه و عمومی در راستای استفادهٔ عموم احداث کرده یا صرفاً جهت برگزاری آئین‌های نیایشی برای افراد مورد نظر؟ در این رابطه دو نکته قابل بحث است؛ نخست آن‌که، اگرچه ساخت آتشکده و وقف آن توسط اشخاص در مورد آتش آدران وجود دارد (Modi, 1922: 239)، اما چنان‌چه شاپور در نواحی گوناگون آتشکده‌های بهرام برپا کرده چه لزومی دارد که برای آموزش روان خود و فرزندان آتشکده‌هایی با رتبهٔ آدران یا محلی جهت وقف برپا سازد؟ و نکتهٔ دوم، مبحث آموزش روان و وقف دارایی است که شاپور جهت آن مواردی را تعیین می‌نماید؛ اگرچه برخلاف فقه اسلامی در فقه زرتشتی ساسانی میان وقف خصوصی و عمومی تفاوتی وجود ندارد (Macuch, 1991: 380-385)، اما در MHD4 فصلی به یزشن و وقف دارایی‌ها به خزانهٔ آتشکده جهت شادی روان اختصاص دارد (Perikhanian, 1980: 96-100) که بندهایی از آن را می‌توان به صورت دقیق با وقف بیان شده توسط شاپور در کعبهٔ زرتشت (Sprengling, 1953: 17) تطبیق داد. طبق رسومات زرتشتی، در مراسم‌هایی هم‌چون یزشن و وندیداد در آتشکده‌ها از آتش دادگاه استفاده می‌گردد (Modi, 1922: 243)؛ بنابراین می‌توان با اطمینان بیان کرد که آتش‌های برپاشده توسط شاپور یکم از نوع آتش دادگاه بوده و تفسیر پریخانیان از مترادف بودن برپا کردن این آتشکده‌ها با وقف بناهایی هم‌چون پل‌ها و آتشکده‌های عمومی (Perikhanian, 1983: 662) می‌تواند اشتباه باشد. در نمونه‌ای دیگر، MHD به اسارت فردی به نام «آذرفرنبغ» در جنگ اشاره دارد که بندگان آتشکدهٔ آذرفرنبغ، وی را با استفاده از دارایی‌های آتشکده خریده و از اسارت دشمنان آزاد کرده‌اند (عریان، ۱۳۹۳: ۳۶۶)؛ از این عبارت این‌گونه استنباط می‌شود که آذرفرنبغ آتشکده‌ای بنا کرده و موقوفاتی نیز برای آموزش روان خویش وقف این بنا کرده و از همین رو بوده که برای نجات وی از درآمد همان موقوفات استفاده شده و به عبارتی دیگر، اختیار موقوفات و آتشکده در دست مالک بوده است. در موردی دیگر «طبری» دربارهٔ «مهرنسه» وزیر دورهٔ میانی ساسانی به احداث آتشکده‌هایی توسط وی اشاره دارد؛ طبری در گزارش خود به پنج آتشکده اشاره دارد که یک آتشکده در ناحیهٔ جره و چهار آتشکده در ناحیهٔ ابروان قرار داشته است (Nöldeke, 1881-2: 868-871).^۴ در متن عربی گزارش طبری از واژه‌های نشان‌دهندهٔ مالکیت در مورد آتشکده‌های ابروان استفاده شده که شاید بتوان این‌گونه استنباط نمود

که چهار آتشکده مورد بحث وقف به فرد بوده و جنبه وقف عمومی نداشته و این درحالی است که برای آتشکده‌ای که در جره بنا شده هیچ واژه یا حرف مالکیتی وجود ندارد^۵. با توجه به گزارش طبری که در سده‌های نخستین پس از شاهنشاهی ساسانی نیز هم‌چنان اداره و قیومیت این آتشکده‌ها با نوادگان مهرنرسه بوده^۶، می‌توان نتیجه گرفت که این آتشکده‌ها تحت مالکیت کامل دودمان مهرنرسه قرار داشته و با توجه به عدم پیشینه روحانیت این خانواده (شاپور شهبازی، ۱۳۸۹: ۴۵۳)، آتش مورد نگرانی نمی‌توانسته از نوع آتش‌های درجه نخست و دوم باشد؛ هم‌چنین اگر نظریه «شاپور شهبازی» درباره نام «ابروان» را بپذیریم که از نام اجداد مهرنرسه برگرفته شده (همان: ۴۵۵)، با توجه به گزارش طبری از وضعیت املاک مهرنرسه در دشت بارین، می‌توان این‌گونه برداشت نمود که مهرنرسه دهکده‌ها را در املاک اجدادی خود احداث نموده و به‌نوعی این دهکده‌ها به‌عنوان بخشی از دستگرد وی به‌شمار می‌رفته و مقایسه آن‌ها با دهکده‌های معمولی نمی‌تواند درست باشد و می‌توان این‌گونه نتیجه گرفت که چهار آتشکده احداث شده در ابروان کاملاً خصوصی و متعلق به دودمان مهرنرسه بوده و آتشکده جره احتمالاً به‌صورت عمومی و عام‌المنفعه برپا شده است؛ بنابراین با توجه به نمونه‌های آتشکده‌های خصوصی که در منابع مکتوب تاریخی به آن‌ها اشاره شده می‌توان به این نکته دست‌یافت که مجموعه بندیان درگز یک نمونه از آتشکده‌های خانوادگی است که براساس شواهد باستان‌شناختی به‌دست آمده است.

نتیجه‌گیری

منطبق سازی سکوی T شکل فضای معماری D با عناصر موجود در فضای معماری B تخت‌سلیمان و مقایسه آن‌ها با عناصر داخلی یزشنگاه‌های زرتشتی در دوران متأخر، محدودیت‌های فضاهای معماری مجموعه برای نگه‌داری آتشی غیر از آتش دادگاه و درنهایت شرایط مرتبط با یزشنگاه‌های زرتشتی می‌تواند این نکته را روشن سازد که کاربری فضای معماری D بندیان به‌عنوان یزشنگاه بوده و آتش مورد استفاده در این فضای معماری از نوع آتش‌های مقدس نوع سوم و «دادگاه» است؛ هم‌چنین اشارات منابع مکتوب تاریخی به آتشکده‌های خانوادگی در دوره ساسانی و اشارات برخی از پژوهشگران مانند «بویس» به‌وجود آتشکده‌هایی در املاک خانواده‌های زرتشتی ایرانی و پارسیان هند در دوران متأخر، گواهی بر وجود آتشکده‌هایی خانوادگی از دوره ساسانی هستند که تا دوران معاصر نیز این سنت ادامه داشته است؛ بنابراین با توجه به شواهد یادشده می‌توان کاربری مجموعه موجود در محوطه A بندیان را از نوع نیایشگاه‌های خانوادگی که به مرزبان این محدوده در دوره میانی ساسانی تعلق داشته دانست، ضمن آن‌که وجود کتیبه‌ها و نقوش در فضای معماری A بر این موضوع تأکید می‌نماید که این نیایشگاه در دستگرد/املاک متعلق به دودمان مرزبان قرار گرفته است. درنهایت با توجه به عدم تدفین در فضای معماری E و وجود شواهدی مبنی بر وجود فعالیت در مجموعه مانند وجود آثار مهر و موم در فضای معماری B، می‌توان نظریه «کالیری» و اولویت دادن

به تدفین برای کاربری مجموعه بندیان را با تردید نگریست و بیش از هر کاربری دیگری بر نیایشگاه خانوادگی محوطه A بندیان تأکید نمود.

سپاسگزاری

در پایان بر خود لازم می‌دانیم از مدیریت وقت و کارکنان مجموعه بندیان درگذ که کمال همکاری را برای تهیه تصاویر از قسمت‌های گوناگون مجموعه، با نگارندگان داشتند نهایت سپاسگزاری را داشته باشیم؛ هم‌چنین از عوامل و داوران ناشناس نشریه پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران قدردانی و تشکر می‌نماییم.

درصد مشارکت نویسندگان

نگارندگان این مقاله در پژوهش سهمی مساوی داشته و نویسنده اول در نگارش، نویسنده دوم در نگارش و تهیه تصاویر و نویسنده سوم در نگارش ایفای نقش نموده‌اند.

تعارض منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر، در این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافع وجود ندارد.

پی‌نوشت

۱. «مهدی رهبر» در مقاله جداگانه‌ای به صورت اختصاصی به مقاله «ژینیو» پرداخته و به ابهامات مطرح شده پاسخ داده است (رهبر، ۱۳۸۹-۱۳۹۰: ۱۶۷-۱۷۷) که در ادامه این نوشتار نیز به برخی از پاسخ‌های ارائه شده پرداخته خواهد شد.
۲. در این روایت مفهوم «درمهر» به معنای «آتشکده» است (Boyce, 1993: 669).
۳. ترجمه برخی از پژوهشگران از کتیبه شاپور در کعبه زرتشت این تصور را پدید می‌آورد که شاپور نام آتش‌های بهرام را ذکر می‌کند که این تحلیل نمی‌تواند صحیح باشد (به عنوان مثال، ن. ک. به: اکبرزاده، ۱۳۸۲: ۴۳).
۴. به علت تکرار نام «مادیان هزار دادستان» در قسمت‌های مختلف این نوشتار، به اختصار از صورت کوتاه‌شده آن «MHD» استفاده شده است.
۵. درحالی‌که به نظر می‌رسد منظور «طبری» از مکان این آتشکده ناحیه جره باشد (نولدکه، ۱۳۸۸: ۱۴۱)، «شاپورشه‌بازی» مکان این آتشکده را در ابروان ذکر می‌کند (شاپورشه‌بازی ۱۳۸۹، ۱۳۹۰). با توجه به این‌که طبری در سطرهای پایین‌تر به ابروان می‌پردازد، به نظر می‌رسد که منظور وی از مکان آتشکده معروف به مهرنرسیان جره باشد؛ باین وجود حتی اگر گفته شاپورشه‌بازی را صحیح بدانیم، با توجه به ذکر نام آتشکده‌ای که مهرنرسه برای خود در ابروان بنا کرده، بنابراین صحبت از پنج آتشکده است. برخی از پژوهشگران به اشتباه تعداد آتشکده‌های ذکر شده توسط طبری را چهار آتشکده پنداشته‌اند (به عنوان مثال، ن. کبه: دوشن‌گیم، ۱۳۸۵: ۳۵۶؛ Perikhanian, 1983: 662).
۶. «...وقیل کان من قریه یقال لها ابروان من رستاق دشتبارین من کوره اردشیرخره فابتنی فیه وفی جره من کوه سابور لاتصل ذلک ودشتبارین ابنیه رفیعہ واتخذ فیها بیت نار هو باق فیما ذکر الی الیوم وناره توقد الی هذه الغایه یقال لها مهرنرسیان واتخذ بالقرب من ابروان اربع قری وجعل فی کل واحد منها بیت نار فجعل واحدا منها لنفسه وسماه فراز مرا اور خدایان وتفسیر ذلک اقبلی الی سیدی علی وجه التعظیم للنار وجعل الآخر لزاونداد وسماه زراوندادان والآخر لکارد وسماه کاردادان والآخر لماجنسن وسماه ماجشنسفان...» (Nöldeke, 1881-2: 870). به کاربردن واژه «لنفسه» و استفاده از حرف «ل» در ابتدای اسامی فرزندان، نشانه مالکیت و به معنای «برای» می‌باشد، درحالی‌که درمورد آتشکده جره هیچ عبارتی دال بر مالکیت مهرنرسه بیان نشده که این می‌تواند نشانه وقف عمومی این آتشکده باشد؛ با این حال به نظر می‌رسد «باتورث» در ترجمه انگلیسی خود به اشتباه بیان کرده که مهرنرسه آتشکده جره را برای خود ساخته است (Bosworth, 1999: 105).
۷. درباره زمان موردنظر طبری تردید وجود دارد، به طوری‌که مشخص نیست زمان موردنظر او، معاصر خود است یا هم‌عصر، منبع مورد استفاده وی (نولدکه، ۱۳۸۸: ۱۴۱؛ ۱۴۱: ۲۷۸؛ Bosworth, 1999: 105؛ Christensen, 1944: 278)؛ با این حال، «هرتسفلد» اعتقاد دارد که احتمالاً منبع مورد استفاده «طبری» «ابن مقفع» بوده (Herzfeld, 1935: 92-93) و «شاپورشه‌بازی» منبع این قسمت را «ابوجعفر زراثشت المتوکل» دانسته و زمان مورد اشاره طبری را در حدود ۸۴۰ م. برآورد می‌کند (شاپورشه‌بازی، ۱۳۸۹: ۴۵۵-۴۵۶).

کتابنامه

- اون‌والا، ارواد مانوکجی روستمچی، (۱۹۲۲). روایات داراب هرمزدیار. جلد اول، بمبئی.
- آذرگشسب، اردشیر، (۱۳۵۳). آتش در ایران باستان. چاپ دوم، تهران: اختر شمال.
- بشاش‌کنزق، رسول، (۱۳۷۶). «قرائت کتیبه‌های بندیان درگز دستگرد یزدشاپوران». گزارش‌های باستان‌شناسی، تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی، ۱: ۳۳-۳۸.
- بویس، مری، (۱۳۸۹). دیانت زرتشتی در دوران متأخر. ترجمه فریدون وهمن، چاپ دوم، تهران: ثالث.
- پیگولوسکایا، نینا، (۱۳۸۷). شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان. ترجمه عنایت‌اله رضا، چاپ چهارم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- تفضلی، احمد، (۱۳۹۸). «آتشکده». مقالات احمد تفضلی، به‌کوشش: ژاله آموزگار، تهران: توس: ۲۶۰-۲۶۳.
- تفضلی، احمد، (۱۳۹۱). مینوی خرد. چاپ پنجم، تهران: انتشارات توس.
- دریایی، تورج، (۱۳۸۰). «کتیبه شاهپور سکانشاه در تخت جمشید». فرهنگ، ۳۷ و ۳۸: ۱۰۷-۱۱۴.
- دریایی، تورج، (۱۳۸۹). «دستگرد وه-شاپور در بندیان». پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، ۴ و ۵: ۲۴۷-۲۴۸.
- دوشن‌گیمن، ژاک، (۱۳۸۵). دین ایران باستان. ترجمه رویا منجم، چاپ دوم، تهران: نشر علم.
- رهبر، مهدی، (۱۳۷۶). «کاوشه‌ای باستان‌شناسی بندیان درگز». گزارش‌های باستان‌شناسی، ۱: ۹-۳۲.
- رهبر، مهدی، (۱۳۷۸). «معرفی آدریان (نیایشگاه) مکشوفه دوره ساسانی در «بندیان» درگز و بررسی مشکلات معماری این بنا». مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد دوم، تهران: سازمان میراث فرهنگی: ۳۱۵-۳۴۱.
- رهبر، مهدی، (۱۳۸۹). «آتشکده بندیان درگز: یک بار دیگر». پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، ۴ و ۵: ۱۶۷-۱۷۷.
- رهبر، مهدی، (۱۴۰۱). «بازخوانی دوباره گچ‌بری‌های تالار آتشکده بندیان و پاسخی به انتقادهای اخیر». مطالعات باستان‌شناسی، ۳۱: ۶۹-۹۲. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2021.331938.143058>
- شاپورشه‌بازی، علیرضا، (۱۳۸۹). تاریخ ساسانیان. چاپ اول، تهران: نشر دانشگاهی.
- شهرمدان، رشید، (۱۳۴۶). پرستشگاه زرتشتیان. چاپ اول، بمبئی.
- صدراپی، علی؛ و همکاران، (۱۳۹۸). «نبرد بهرام گور در کشمهرین؛ بازنگری در برخی از نقوش گچ‌بری بندیان درگز». مطالعات باستان‌شناسی، ۲۰: ۱۷۱-۱۹۰. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2019.73113>

- عریان، سعید، (۱۳۹۳). فرخ مرد بهرامان مادیان هزار دادستان. چاپ دوم، تهران: علمی.
- فون دراوستن، هانس‌هنینگ؛ و ناومان، رودلف، (۱۳۸۶). تخت سلیمان. ترجمه فرامرز نجد سمیعی، چاپ سوم، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- گیرشمن، رومن، (۱۳۹۰). هنر ایران در دوران پارتی و ساسانی. ترجمه بهرام فره‌وشی، چاپ سوم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- نصراله‌زاده، سیروس، (۱۳۹۸). کتیبه‌های خصوصی فارسی میانه ساسانی و پس‌ساسانی. جلد اول، چاپ نخست، تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- نولدکه، تئودور، (۱۳۸۸). تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان. ترجمه عباس زریاب، چاپ سوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- هرمان، جورجینا، (۱۳۸۷). تجدید حیات هنر و تمدن در ایران باستان. ترجمه مهرداد وحدتی، چاپ دوم، تهران: نشر دانشگاهی.

- Azargoshasb, A., (1974). *Fire in Ancient Iran*. Tehran: Akhtar-e Shomal. (in Persian).
- Bashash Kanzaq, R., (1997). "Qara't Katibeha-ye Bandian Dargaz". *Gozareshhaye Bastanshenasi*, 1: 33-38. (in Persian).
- Bosworth, C. E. ed., (1999). *The History of Al-Tabari: The Sasanids, the Lakhmids, and Yemen*. New York: SUNY Press.
- Boyce, M., (1968). "On the sacred fires of the Zoroastrians". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 31(1): 52-68. <https://doi.org/10.1017/S0041977X00112789>.
- Boyce, M., (1971). "Zoroastrianism". In: Bleeker, C.J. and Widengren, G. (Eds.), *Historia Religionum: handbook for the history of religious*, 2: 211-236.
- Boyce, M., (1975). "On the Zoroastrian temple cult of fire". *Journal of the American Oriental Society*, 95: 454-465. <https://doi.org/10.2307/599356>
- Boyce, M., (1977). *A Persian stronghold of Zoroastrianism*. Oxford: Clarendon Press.
- Boyce, M., (1993). "Dar-e mehr". *Encyclopedia Iranica*, VI (6): 669-670.
- Boyce, M., (2010). *Zoroastrian religion in modern times*. tr. by: F. Vahman, Tehran, Thaleth. (in Persian).
- Boyd, J. W., & Kotwal, F. M., (1983). "Worship in a Zoroastrian fire temple". *Indo-Iranian Journal*, 26 (4): 293-318. <https://doi.org/10.1163/000000083790081798>.
- Callieri, P., (2014). *Architecture et représentations dans l'Iran sassanide*. Paris: Association pour l'avancement des études iraniennes.
- Choksy, J. K., (2006). "Altars, precincts, and temples: medieval and

modern Zoroastrian praxis". *Iran*, 44 (1): 327-346. <https://doi.org/10.1080/05786967.2006.11834693>

- Christensen, A., (1944). *L'Iran sous les Sassanides*. Otto Zeller.
- Darmesteter, J., (1892). *Le Zend-Avesta*. Vol.I, Paris.
- Daryaei, T., (2001). "Katibeye Shapur Sakanshah". *Farhang*, 37 & 38: 107-114. (in Persian).
- Daryaei, T., (2010). "Vah-Shapoor Dastgerd in Bandian". *Modares Archaeological Research*, 3: 247-248. (in Persian).
- Dhabhar, B. N., (1932). *The Persian Rivayats of Hormazyar Framarz and Others*. Bombay.
- Duchesne-Guillemin, J., (2006). *Religion of ancient Iran*. tr. by: R. Monajem, Tehran: Elm. (in Persian).
- Frye, R. N., (1984). *The History of ancient Iran*. CH Beck.
- Ghirshman, R., (2011). *Persian Art, Parthian and Sassanian Dynasties, 249 BC-AD 651*. tr. by: B. Farahvashi, Tehran: Elmi va Farhangi. (in Persian).
- Gignoux, P., (1994). "Dastgerd". *Encyclopedia Iranica*, 7: 105-106. <https://iranicaonline.org/articles/dastgerd>
- Gignoux, P., (1998). "Les inscriptions en moyen-perse de Bandian". *Studia Iranica*, 27 (2): 251-258. https://poj.peeters-leuven.be/content.php?url=article.php&id=2003928&journal_code=SI
- Gignoux, P., (2008). "Le Site De Bandian Revisite". *Studia Iranica*, 37: 163-174. https://poj.peeters-leuven.be/content.php?url=article&id=2034313&journal_code=SI
- Gropp, G., (1969). "Die Funktion des Feuertempels der Zoroastrier". *AMI*, 2: 147-175.
- Henning, W. B., (1954). *The Inscription of Firuzabad*. Verlag nicht ermittelbar.
- Herrmann, G., (2008). *The Iranian Revival*. tr. by: M. Vahdati, Tehran: Nashr-e Daneshgahi. (in Persian).
- Herzfeld, E., (1935). *Archaeological history of Iran*. British Academy.
- Howard-Johnston, J., (2008). "State and society in late antique Iran". *The Idea of Iran*, 3: 118-131.
- Huff, D., (2008). "The functional layout of the fire sanctuary at Takht-i Sulaimān". *Current Research in Sasanian Archaeology, Art and History*: 1-13.
- Humbach, H. & Skjærvø, P. O., (1978). *The Sassanian Inscription of Paikuli*. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Kaim, B., (2004). "Ancient Fire temples in the light of the discovery at Mele Hairam". *Iranica Antiqua*, 39: 223-237. <https://poj.peeters-leuven.be/content.php?id=503900&url=article>
- Kotwal, F. M. & Boyd, J. W., (1991). *A Persian offering: the yasna: a Zoroastrian high liturgy* (Vol. 8). Association pour l'avancement des études iraniennes.

- MacKenzie, D. N., (2014). *A concise Pahlavi Dictionary*. Oxford University Press.
- Macuch, M.; Hinnells, J. R.; Boyce, M. & Shahrokh, S., (1991). "Charitable Foundations". In: *Encyclopaedia Iranica Online*, Brill, V (4): 380-385. <https://iranicaonline.org/articles/charitable-foundations-mpers>
- Maricq, A., (1958). "Classica et Orientalia: 5. Res Gestae Divi Saporis". *Syria*, 35: 295-360. <https://www.jstor.org/stable/4197176>
- Modi, J. J., (1922). *The Religious ceremonies and customs of the Parsees*. Bombay: British India Press.
- Moradi, Y. & Keall, E. J., (2020). "The Sasanian fire temple of Gach Dawar in western Iran: New evidence". *Iran*, 58(1): 27-40. <https://doi.org/10.1080/05786967.2019.1566761>
- Nasrollahzadeh, C., (2019). *Middle Persian Private Inscriptions in the Sasanian and Post-Sasanian Period (Funerary and Memorial Inscriptions)*. vol. 1, Tehran: Reserch Institute for Humanities and Cultural Studies. (in Persian).
- Naumann, R., (1961). "Takht-i Suleiman und Zendan-i Suleiman: Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen im Jahr 1960". *Archäologischer Anzeiger*, 76: 28-68.
- Naumann, R., (1977). *Die Ruinen von Tacht-e Suleiman und Zendan-e Suleiman und Umgebung*. Berlin.
- Nöldeke, T., (1881-2). *Abu Djafar Mohammed Ibn Djarir At-Tabari*. M. J. De Goeje (Ed), E. J. Brill.
- Noldeke, T., (2009). *History of the Persians and Arabs in the Sasanid Period*. tr. by: A. Zaryab, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. (in Persian).
- Oryan, S., (2014). *Madayan e Hezar Dadeštan*. Tehran: Elmi. (in Persian).
- Panthaki, E. G. M., (2014). "The Context and Meaning of Alat", *Fezana*, 27 (4): 8-11. https://fezana.org/fjissue/FEZANA_2014_04_Winter.pdf
- Perikhanian, A., (1980). *The Book of a thousand judgments*. California and New York: Mazda Pub.
- Perikhanian, A., (1983) "Iranian society and law". E. Yarshater, (ed.), *CHI*, Vol. III (2): 627-80.
- Pigulevskaia, N. V., (2008). *Shahrhaye Iran dar roozegare Parthian va Sassanian*. tr. By: E. Reza, Tehran: Elmi va Farhangi. (in Persian).
- Rahbar, M., (1998). "Découverte d'un monument d'époque sassanide à Bandian Dargaz". *Studia Iranica*, 27: 213-250. <https://poj.peeters-leuven.be/content.php?id=2003927&url=article>
- Rahbar, M., (1999). "Introducing the Adrian (Worship) of the Sassanid Artifact in Ba. ndian-e Dargaz, and examining the architectural problems of this building". *Second Congress of Iranian Architecture and Urban History*, 2: 315-341. (in Persian).

- Rahbar, M., (2004). "Le monument sassanide de Bandiān Dargaz". *Studia Iranica*, 33: 7-30. <https://poj.peeters-leuven.be/content.php?id=563192&url=article>
- Rahbar, M., (2007). "A Tower of Silence of the Sasanian Period at Bandiyan: some Observations about Dakhmas in Zoroastrian Religion". *After Alexander: Central Asia before Islam*, Cribb, J. and Herrmann, G. (Eds), British Academy: 455-473.
- Rahbar, M., (2010-11). "The Bandian Dargaz Fire Temple, Ones again". *Modares Archaeological Research*, 4 & 5: 167-177. (in Persian).
- Rahbar, M., (2022). "Rereading the Stucco Paintings of Hall in Bandian Fire Temple and a Response to Recent Criticisms". *Journal of Archaeological Studies*, 14(3): 69-92. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2021.331938.143058> (in Persian).
- Sadrayi, A.; Gholinejad, M.; Kooheštani, H.; Toghraie, M. & Azar, M., (2019). "A Study on the Battle of Bahram-e Goor in Keshmahin on the Basis of Motifs from Bandian-e Dargaz". *Journal of Archaeological Studies*, 11(2): 171-190. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2019.73113> (in Persian).
- Schippmann, K., (1971). *Die iranischen Feuerheiligtümer*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Shahmardan, R., (1967). *Temple of Zoroastrians*. Bombay. (in Persian).
- Shapour Shahbazi, A., (2010). *History of Sassanian*. Tehran: Nashr-e Daneshgahi. (in Persian).
- Skalmowski, W., (1993). "On Middle Iranian dštkt(y)". *Medioiranica: Proceedings of the International Colloquium Organized by the Katholieke Universiteit Leuven from the 21 st to the 23rd of May 1990*, Peeters Publishers, (Vol. 48): 157-162.
- Sprengling, M., (1953). *Third Century Iran: Sapor and Kartir*. Chicago, The Institute.
- Tafazzoli, A., (2012). *Minu ye xrad*. Tehran: Toos. (in Persian).
- Tafazzoli, A., (2019). "Fire Temple". *Ahmad Tafazzoli Articles*, By: Zh. Amouzegar, Tehran: Toos. (in Persian).
- Unvala, E. M. R., (1922). *Persian Revayat of Darab Hormozdyar*. Vol 1, Bombay. (in Persian).
- Unvala, R. M., (1922). *Dârâb Hormazyâr's rivâyat*. British India Press.
- Von Der Osten, H. H. & Naumann, R., (2007). *Takht-e Suleiman*. tr. by: F. Najd Samie, Tehran: CHN. (in Persian).
- Windfuhr, G., (2004). "Zoroastrian and Taoist Ritual: Cosmology and Sacred Numerology". Stausberg, M. (Ed.), *Studies in the History of Religions*: 173-232.